

Doç. Dr.

Hatip YILDIZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3105-7865>Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim
Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi
Anabilim Dalı, hatipyildiz@dicle.edu.tr

Başvuruda bulundu. Applied

Kabul edildi. Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 03/11/2021 24/11/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1018725>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

II. Abdülhamid'in Doğu Vilayetleri (Vilayat-ı Sitte) Eğitim Politikası

Abdulhamid II's Eastern Provinces (Six Provinces) Education Policy

Öz

Sultan II. Abdülhamid'in, ilk olarak 1890'larda Müşir Mehmed Zeki Paşa'nın ve sonrasında ise 1895'ten itibaren özellikle Anadolu Vilayati Umum Müfettişi Ahmed Şakir Paşa'nın raporları ve önerileri doğrultusunda, Doğu vilayetlerinde yoğun çalışma başlattığı alanlardan biri de eğitimidir. Bunun en önemli nedeni bölgede yapılan incelemeler sonucunda gayrimüslimlerin okullaşma oranının Müslümanlara göre daha ileri durumda olduğunun tespit edilmesidir. Bunun üzerine öncelikle temel eğitime önem verilerek vilayetlerin nahiye teşkilatlarında düzenlemeye gidilmiş ve birkaç köyden oluşan yeni nahiyelerin merkezlerinde birer modern ibtidai mektebi açılması kararlaştırılmıştır. Böylece modern temel eğitimin köylere kadar yayılması hedeflenmiştir.

Bölgede genel olarak görülen temel eğitim kurumları eksikliğinin yanı sıra, bu tarihlerde Van ve Bitlis vilayetlerinde idadi mektebinin de olmadığı; hatta Doğu vilayetlerinin birçok sancak ve kazasında henüz rüşdiye mektebinin bile açılmadığı anlaşılmıştır. Bu nedenle bir yandan bölgedeki ibtidai mekteplerinin sayısı arttırılırken, diğer taraftan da ortaöğretim düzeyinde eğitim veren idadi ve rüşdiye okullarının açılması için çaba sarf edilmiştir.

II. Abdülhamid Dönemi'nde Osmanlı'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi Doğu vilayetlerinde de en çok önem verilen eğitim alanlarından biri de meslek okullarıdır. Bu kapsamda vilayet merkezlerinde sanayi ve ziraat mekteplerinin açılması için de ciddi bir gayret gösterilmiştir. Her ne kadar ziraat mekteplerinin açılmasında tam olarak muvaffak olunamasa da vilayetlerin hemen hemen tamamında yardımlaşma yoluyla birer sanayi mektebinin açılmasında istenilen başarı sağlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, II. Abdülhamid, Doğu vilayetleri, Vilayat-ı Sitte, eğitim.

** Bu makalenin özeti, Vefatının 100. Yılında Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi Uluslararası Kongresinde (22-24 Ekim 2018) bildiri olarak sunulmuştur.*

ATIF: HATİP Yıldız, "II. Abdülhamid'in Doğu Vilayetleri (Vilayat-ı Sitte) Eğitim Politikası", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/4 (Aralık 2021), s. (763-783)

CITE: HATİP Yıldız, "Abdulhamid II's Eastern Provinces (Six Provinces) Education Policy", *Journal of History and Future*, 7/4 (December 2021), pp. (763-783)

Abstract

One of the areas where Sultan Abdulhamid II first started intensive work in the Eastern region since the 1890s, especially in line with the reports and recommendations of primarily with Marshal Mehmed Zeki Pasha, then with Ahmed Şakir Pasha, the General Inspector of Anatolia, was education. The most important reason for this is the identification of the high rates of school enrolment of non-Muslims than that of Muslims in the region as a result of the investigations. Therefore, the district organizations were reformed by giving priority to basic education and it was decided that modern schools would be opened in the centres of districts which were composed of several villages. Hence, modern basic education was extended to villages.

In addition to the lack of basic educational institutions in the region, it was understood that there was not any high school in Van and Bitlis provinces at these days. Furthermore, even junior high schools could not be opened in many counties and districts of the Eastern provinces. Therefore, while increasing the number of primary schools in the region, on the other hand, efforts were made to open high schools and junior high schools which provide secondary education.

In Abdülhamid II period, vocational schools were one of the most important educational institutions in the Eastern provinces as in the other regions of the Ottoman Empire. In this context, some serious efforts were made for the opening of industrial and agricultural schools in provincial centres. Although there was no complete success in the opening of agricultural schools, the opening of industrial schools was achieved by means of cooperation in almost all provinces.

Keywords: The Ottoman State, Abdulhamid II, Eastern Provinces, Six Provinces, education.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde kapsamlı olarak III. Selim'le (1789-1808) başlayan yenileşme çalışmaları, II. Mahmud (1808-1839) ve Tanzimat (1839-1876) dönemlerinde büyük bir ivme kazanarak devam etmiş; II. Abdülhamid zamanında (1876-1909) ise zirveye ulaşmıştır. Bu süreçte askeri, siyasi, idari, hukuki, bayındırlık ve eğitim gibi farklı alanlarda önemli yenilikler yapılmıştır.¹ Buna rağmen bilhassa 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma düşüncesinden vazgeçen Avrupa devletleri, şimdiye kadar yapılan yenilikleri görmezlikten gelip “*Vilayat-ı Sitte*” olarak adlandırdıkları Sivas, Erzurum, Van, Bitlis, Mamuratülaziz ve Diyarbekir gibi Doğu vilayetlerinde Ermenilerin lehine ıslahat yapılması talebinde bulunmuşlardır.²

1 Emel Poyraz, “Tanzimat Dönemi Çağdaşlaşma Çabaları”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı: 193, Yıl: 33, Cilt: 97, s. 118, Temmuz-Ağustos 2011.

2 Ali Karaca, Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899), Eren Yayınları, İstanbul 1993, s. 39-44.

Avrupa devletlerince kastedilen ıslahatın sonuçlarının nereye varacağını çok iyi bilen Sultan II. Abdülhamid, buna karşılık iki koldan harekete geçmiştir. İlk olarak Müşir Mehmed Zeki Paşa'yı Erzincan'da bulunan IV. Ordu Komutanlığı görevine getirerek³ 1888 ile 1908 yılları arasında Doğu vilayetleriyle yakından ilgilenmesini sağlamıştır. Bu sayede Hamidiye Süvari Alayları kurularak Ermeni isyanlarının bölgede yayılması önlenmiş ve aşiretlerin devletle olan bağları güçlendirilmiştir.⁴ Buna bağlı olarak da aşiretlerin talepleri doğrultusunda Doğu vilayetlerinde yeni okullar açılmış ve İstanbul'da açılan Aşiret Mektebine çok sayıda talebe gönderilmiştir.⁵

Osmanlı'ya yönelik ıslahat baskıları 1894 Sason Ermeni hadisesinden sonra daha da artış göstermiş ve bu olay, bir nevi 1895'te başlayıp 1900 yılında sona eren Anadolu ıslahatının ikinci safhasının başlangıcını teşkil etmiştir.⁶ Bunun üzerine ikinci önemli hamleyi başlatan Sultan II. Abdülhamid, Avrupalı devletlerin 1878 yılından beri politik baskı aracı olarak kullandıkları ıslahat projesini ellerinden alarak bu projeye Osmanlı Devleti'nin ve halkının yararına olacak şekilde işlerlik kazandırmak istemiştir.⁷ Bu amaçla Ahmed Şakir Paşa'yı 27 Haziran 1895 tarihinde Anadolu Vilayati Umum Müfettişliğine tayin ederek bilhassa Doğu vilayetlerinde çeşitli alanlarda "Anadolu Islahatı" adıyla hummalı bir çalışma başlatmıştır.⁸ Şakir Paşa'nın yoğun çaba sarf ettiği alanlardan biri de eğitimin iyileştirilmesidir. Bunun en önemli nedeni bölgede yapılan incelemeler sonucunda Müslüman okul sayısının yetersiz, gayrimüslimlerin okullaşma oranının ise Müslümanlara göre daha ileri bir durumda olduğunun tespit edilmesidir.⁹ Bunu fark eden Osmanlı yöneticileri, mevcut durumu Müslümanların lehine çevirmek için başta temel eğitim olmak üzere ortaöğretim, mesleki eğitim, gayrimüslim okulları ve eğitimin mali yapısı alanında bazı yeni politikalar belirlemişlerdir.

Temel Eğitim Politikası

Osmanlı'da bir taraftan sıbyan mektepleri eğitime devam ederken, diğer taraftan da 1869 Maarif Nizamnamesi'nin kabulünden sonra açılmaya başlayan ibtidai mekteplerinin sayısı özellikle II. Abdülhamid Dönemi'nde hızla artmaya başlamıştır. 1877 yılında Osmanlı Devleti sınırları içinde sayıları 200'ü geçmeyen ibtidailer, 1892-1893 ders yılında 3.057'ye ulaşarak epeyce çoğalmıştır.¹⁰ Fakat modern temel eğitim kurumları olan ibtidai mekteplerinin ülkenin her tarafında aynı şekilde yayılması pek mümkün olmamıştır. Bilhassa Doğu vilayetlerinde göçebe ve yarı göçebe aşiretlerin yaşadığı yerlerde bu okulların açılması

3 Cengiz Çakaloğlu, Müşir Mehmed Zeki Paşa (1835-1929), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999, s. 29.

4 Çakaloğlu, a. g. t., s. 32-37.

5 Çakaloğlu, a. g. t., s. 74-75.

6 Karaca, a. g. e., s. 39-44.

7 Karaca, a. g. e., s. 163.

8 Karaca, a. g. e., s. 55, 210.

9 Karaca, a. g. e., s. 183.

10 Bayram Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 86.

uzun yıllar almıştır.¹¹ Ancak sözü edilen aşiretlerin 1890'dan itibaren oluşturulmaya çalışılan Hamidiye Süvari Alayları içerisinde yer almaya başlaması, bölgede yeni ibtidai okullarının açılmasını da gündeme getirmiştir. Nitekim aşiret reisleri daha İstanbul'da iken, yaşadıkları yerlerde birer mektep açılmasını talep etmişlerdir. Bu istekler doğrultusunda, alayların teşkil edildiği yerlerde birer cami ve ibtidai mektebi açılması çalışmalarına başlanmıştır. Bu kurumların inşası için 1892 yılında hazineden 400.000 kuruş tahsis edilmiş olup bunun yarısının Erzurum ve Van vilayetleri emvalinden karşılanması öngörülmüştür. Fakat Zeki Paşa'nın bu miktarın adı geçen vilayetler tarafından ödenmesinin mümkün olmadığını bildirmesi üzerine gerekli paranın merkezden karşılanması yoluna gidilmiştir.¹²

Yapılan hazırlıklar sonucunda 1893 Şubat'ından itibaren Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinde bazı cami ve mekteplerin inşasına girilmiş ve Zeki Paşa'nın gayretleri sonucunda 1894 yılı Ocak ayından itibaren bu inşaatlar tamamlanmaya başlanmıştır.¹³ Zeki Paşa, inşaatı biten okullara öğretmen tayin edilmesi ve maaşlarının nereden karşılanacağıyla da ilgilenmiştir. Nitekim yaptığı yazışmalar sonucunda bu okulların tüm masraflarının Maarif Nezareti'nce karşılanmasını sağlamıştır. Onun başlattığı cami ve okul açılması çalışmaları daha sonraki yıllarda da devam etmiştir. Ancak Van Valiliğinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 18 Temmuz 1912 tarihli bir telgraftan bu okulların sonradan ihmal edildiği anlaşılmaktadır.¹⁴

Doğu bölgesinde ibtidai mekteplerinin açılmasının yanı sıra, İstanbul'da 4 Ekim 1892 tarihinde öğretime başlayan Aşiret Mektebine Hamidiye Alayları mensubu aşiret reislerinin çocuklarının kabulü de II. Abdülhamid'in Doğu vilayetleri eğitim politikasının bir parçası olarak değerlendirilebilir.¹⁵ Bu sayede bir taraftan Hamidiye Alayları mensubu olan aşiretler askeri ve kültürel açıdan eğitilirken, diğer taraftan da onların çocukları çeşitli eğitim kademelerinden geçirilerek sivil ve askeri devlet hizmetlerinde görev almışlardır. Neticede bu eğitim çalışmaları, bölge halkının devletle kaynaşmasında önemli rol oynamıştır.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Hamidiye Alaylarının teşkiliyle birlikte Zeki Paşa'nın gayretleri neticesinde açılan mektepler, genellikle bu alaylara mensup aşiretlerin yaşadıkları yerlerde faaliyet göstermiş; bölgenin geneline yayılamamıştır. Nitekim Ahmed Şakir Paşa'nın bölgeyi gezerek yaptığı incelemelerde ve hazırladığı raporlarda da daha önce açılan ibtidai mekteplerinin yetersiz olduğu görülmüştür. Mevcut olanlarda ise ehliyetli öğretmen olmadığı tespit edilmiştir.¹⁶ Bu nedenle Şakir Paşa, kaleme aldığı bir raporda, Doğu bölgesinde maarifin yaygınlaşması için Vilayat-ı Sitte köylerinde yeni ibtidai mekteplerinin tesis edilmesi ve bu mekteplere gayrimüslim tebaa çocuklarının dahi kabul edilmesi gerektiğini; şimdilik liva merkezlerinde kız mekteplerinin açılmasının, ileride ise kazalara yayılmasının lüzumlu olduğunu ifade etmiştir.¹⁷

11 Çakaloğlu, a. g. t., s. 74-75.

12 Çakaloğlu, a. g. e., s. 75.

13 Çakaloğlu, a. g. e., s. 75-76.

14 Çakaloğlu, a. g. e., s. 76-77.

15 Çakaloğlu, a. g. e., s. 77-78.

16 Karaca, a. g. e., s. 182.

17 BOA, DH. TMİK. S, 1/55, 17 Ekim 1896 (10 Cemaziyülevvel 1314).

Ahmed Şakir Paşa, bir taraftan Doğu vilayetlerinde şimdiye kadar açılan ibtidai mekteplerinin yetersiz olduğunu tespit ederken, diğer taraftan da yeni okulların nerede ve nasıl açılacağına dair önerilerde de bulunmuştur. Nitekim o, okulların açılmasında yeni teşkil edilen nahiyeye merkezlerine öncelik verilmesini ve yapılacak okulların inşaat masrafları ile öğretmen maaşlarının da nahiyelerce karşılanmasını planlamıştır.¹⁸ Şakir Paşa'nın bu önerisi başka devlet adamları tarafından da kabul göreyerek bilhassa Vilayat-ı Sitte için nahiyeye merkezlerinde "bölge ilkokulları" şeklinde modern ibtidailerin açılması teklif edilmiştir. Bunun en büyük nedeni Doğu Anadolu'da köylerin küçük ve dağınık olması ve devletin içinde bulunduğu mali sıkıntılardan dolayı ilk etapta her köye okul yaptırılmamasıdır.¹⁹

Bölge ilkokulları önerisi, II. Abdülhamid tarafından da uygun görülerek Vilayat-ı Sitte'de yeni teşkil edilmekte olan bütün nahiyeye merkezlerinde büyük birer ibtidai açılması ve öğretmenlerinin derhal tedariki için 31 Ekim 1896 tarihli iradeyle emir verilmiştir. Bu iradede şu hususlar yer almıştır: "*Vilayat-ı Sitte-i malume karyeleri etfal-i müslimesinin akaid-i diniyeyi talim edecek mekatibden mahrum oldukları mesmu' buyrularak bu ise asla kabul ve tecviz olunamayacağından oralarda derdest teşkil bulunan nahiyelerin her birinde birer ibtidai mektebi tesis ve küşadı zaruridir.*"²⁰

Bunun üzerine hükümet öncelikle Maarif ve Dâhiliye nezaretlerine²¹, Dâhiliye Nazırı Memduh Paşa vasıtasıyla da valiliklere ve Anadolu Vilayat-ı Şahanesi Müfettişi Şakir Paşa'ya telgraflar çekerek²² padişahın emri doğrultusunda, sözü edilen vilayetlerde yeni teşkil edilen veya edilmekte olan nahiyelerde en kısa zamanda birer ibtidai mektebi açılmasını istemiştir.²³ Dâhiliye Nezaretine göre, mektep binası olmayan yerlerde maarif bütçesinin durumu göz önünde tutularak ahalinin yardımıyla külfetsiz bir tedris yerinin vücuda getirilmesine gayret edilecektir. Yeni açılacak olan bu mekteplerin 100 kuruluşluk muallim maaşları ile zaruri masrafları ise maarif bütçesinden karşılanacak ve vilayet umumi maarif bütçeleri Maarif Nezaretince bu doğrultuda hazırlanacaktır.²⁴ Söz konusu mekteplerin programlarının dahi sade olması icap edecektir.²⁵ Fakat Şakir Paşa, 100 kuruluş maaşla muallim bulunamayacağını, bu nedenle de Maarif Nezaretinin, vilayetlerin maarif gelirlerinden biraz fedakârlık yaparak daha fazla maaşla iktidarlı muallim alınmasına imkân verilmesini istemiştir.²⁶ Ancak Dâhiliye Nazırı'na göre bir köyde aylık 100 kuruluş maaş, ihtiyacı olanlar için kıymetli olup buna pek çokları istekli olacaktır.²⁷

18 Karaca, a. g. e., s. 183.

19 Kodaman, a. g. e., s. 84.

20 BOA, İ. HUS, 50/38, 1314. Ca. 24.

21 BOA, A. MKT. MHM, 679/21.

22 Karaca, a. g. e., s. 184; Kodaman, a. g. e., s. 85.

23 BOA, DH. TMİK. S, 2/5, 2 Kasım 1896 (26 Cemaziyülevvel 1314) tarihli Sadaret tezkiresi.

24 BOA, DH. TMİK. S, 2/5, Dâhiliye Nezaretinin 8 Kasım 1896 (2 Cemaziyülâhır 1314) tarihli telgrafi.

25 BOA, DH. TMİK. S, 2/27.

26 Emel Demir Görür, Vilayat-ı Sitte Islahatı (1878-1899), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018, s. 232.

27 BOA, DH. TMİK. S, 11/16, Dâhiliye Nezaretinden Maarif Nezaretine gönderilen 28 Haziran 1897 (27 Muharrem 1315) tarihli yazı.

Şakir Paşa'nın maaş konusundaki endişesinin haklılığı, Vilayat-ı Sitte'de yeni ibtidailerin açılmasıyla ilgili raporların vilayetlerden gönderilmesiyle açıkça ortaya çıkmıştır. Çünkü Vilayat-ı Sitte valilerinden alınan telgraflar Tesri'-i Muamelat Komisyonunca incelendiğinde yalnızca Diyarbekir ve Mamuratülaziz vilayetlerinin bazı nahiyelerinde birkaç mektebin açıldığı; tahsis olunan yüzer kuruş maaşla iktidarlı muallimlerin tayininin mümkün olmaması ve ahalinin yardımıyla mektep binalarının tedarik edilememesi gibi nedenlerden dolayı diğer mekteplerin henüz tesis edilemediği anlaşılmıştır.²⁸ Fakat ilk zamanlarda muallim temininde güçlük çekilse de daha sonra açılan yeni ibtidai mekteplerinde aylık 100 kuruş maaşla muallim görevlendirilmesi uygulamasına devam edilmiştir.²⁹

Dönemin bütün mali zorluklarına ve yetişmiş insan kaynağı azlığına rağmen, Anadolu ıslahatı kapsamında yapılan çalışmalar sonucunda Van, Bitlis, Erzurum, Sivas, Mamuretülaziz ve Diyarbekir vilayetlerinde açılan ibtidai sayısı 1898 yılı başlarında 280'e ulaşmıştır.³⁰ Bu okulların açılmasında Sultan II. Abdülhamid'in emeği ve çabası inkâr edilemez. Dolayısıyla bu başarı göz önüne alınarak söz konusu okulların onun adına izafeten "Hamidi" şeklinde isimlendirilmesi 3 Ocak 1898 (9 Şaban 1315) tarihli Sadaret tezkiresinde irade buyrulmuş ve durum Dâhiliye ve Maarif nezaretleri ile adı geçen vilayetlere bildirilmiştir.³¹ Böylece bu dönemde bölgede açılan ibtidai mekteplerinin isimlerine, açıldığı nahiye merkezinin adının yanı sıra, "Hamidi" ibaresi de eklenmiştir.

Vilayet-i Sitte dâhilindeki ibtidai mektebi sayısı gün geçtikçe daha da artmış ve 15 Kasım 1900 (2 Teşrinisani 1316) tarihinde 330'a çıkmıştır. Fakat bunların dışında, bölgenin tamamında kız ve erkeklere mahsus olmak üzere toplam 204 mektebin daha tesisine ihtiyaç duyulduğu yapılan tahkikat sonucunda anlaşılmış ve çizelgesi düzenlenerek Maarif Nezaretine gönderilmiştir. Ayrıca belirtilen mektep ihtiyacının karşılanması için, mektep binalarının yardımlaşmayla inşa edilmesi şartıyla, muallim maaşlarının maarif hissesinden karşılanmasına müsaade edilmiştir.³²

Bölgedeki temel eğitim çalışmaları, Şakir Paşa'nın vefatından sonra da devam etmiştir. Nitekim Islahat Komisyonu, Vilayat-ı Sitte'ye gönderdiği 3 Şubat 1904 tarihli yazıyla, bu vilayetlerde açılmış olan ibtidai mekteplerinin her birinin bulunduğu köy ve muallimlerinin isimleri ile buralara devam eden çocukların sayısını beyan eden bir defterin acilen düzenlenerek padişah katına arz edilmek üzere ilk postayla gönderilmesini istemiştir. Komisyonun bu isteği vilayetlerce dikkate alınarak sözü edilen defterlerin maarif müdürlerince ayrıntılı bir şekilde düzenlenmesi sağlanmıştır.³³

II. Abdülhamid Dönemi'nde, bilhassa Anadolu ıslahatı projesi çerçevesinde, Doğu vilayetlerinde izlenen maarif politikasının temelini burada ibtidai mekteplerinin

28 BOA, DH. TMIK. S, 11/16, Dâhiliye Nezaretinden Maarif Nezaretine gönderilen 28 Haziran 1897 (27 Muharrem 1315) tarihli yazı.

29 BOA, DH. TMIK. S, 51/3.

30 Karaca, a. g. e., s. 145.

31 BOA, A. MKT. MHM, 682/39; DH. TMIK. S,16/122; DH. TMIK. S, 32/47.

32 BOA, DH. TMIK. S, 132/57.

33 BOA, DH. TMIK. S, 51/3, Tesri'-i Muamelat ve Islahat Komisyonunun Vilayat-ı Sitte'ye gönderdiği 3 Şubat 1904 (16 Zilkade 1321) tarihli yazı.

yaygınlaştırılması oluşturmuştur. Bu nedenle, bölgede temel eğitim alanında yapılan çalışmaların vilayet bazında ele alınmasında yarar vardır.

Diyarbakir Vilayeti

Diyarbakir vilayetinde eğitime başlayan ilk modern ibtidai mekteplerinin açılış tarihi 1882/1883'tür. 1892-1893 ders yılında yani on yıl sonra ise vilayet dâhilindeki ibtidai sayısı 11 olmuştur.³⁴ Ancak 1896 yılına gelindiğinde bu sayı yetersiz görülmüş ve II. Abdülhamid'in emriyle Anadolu ıslahatı projesi kapsamında vilayette hummalı bir çalışma başlatılmıştır. Bu kapsamda Dâhiliye Nezareti, 8 Kasım 1896 (27 Teşrin-i evvel 1312) tarihli telgrafnameyle, Diyarbakir vilayetinde yeni teşkil edilen nahiyeler ve nahiyelerdeki mektep durumu ile ilgili bilgi istemiştir. Aynı zamanda bu nahiyelerde birer büyük ibtidai mektebi açılması ile ilgili irade de vilayete bildirilmiştir. Bunun üzerine vilayetten Dâhiliye Nezaretine gönderilen 9 Kasım 1896 tarihli telgrafnamenin içeriği şöyledir:

“Diyarbakir vilayeti dâhilinde, daha önce Siverek kazasında Karakeçi ve Yenişehir; Lice kazasında Hani; Silvan kazasında Hazro; Derik kazasında Mahal Metinan; Midyat kazasında Kerboran, Hasankeyf ve Habızbeni; Maden kazasında Ergani ve Eğil; Çermik kazasında Çüngüş nahiyeleri teşkil edilmiştir. Anadolu ıslahatı çerçevesinde yeniden oluşturulan nahiyelerin sayısı ise 36'dır. Eski nahiyelerden sadece Eğil ve Çüngüş'te birer rüşdiye mektebi mevcuttur. Geriye kalan 9 eski ve 36 yeni olmak üzere toplam 45 nahiyenin hiçbirinde Müslüman çocuklarına ait ibtidai mektebi yoktur. Ancak her mektep için aylık 200 kuruş maaş; mekteplerin döşeme ve zaruri demirbaş eşyası için de bir defaya mahsus olmak üzere 100'er kuruşun maarif sandığından karşılanmasına müsaade edildiği takdirde, mektep binalarının halkın gündelik yardımlarıyla inşa edilebileceği ve yeni usulde ders verecek muallimlerin bulunabileceği Diyarbakir Maarif Müdürlüğünden bildirilmiştir.”³⁵

1896-1897 öğretim yılı sonlarına doğru gelindiğinde Tesri'-i Muamelat Komisyonu, yedi ay önce çıkan irade doğrultusunda nelerin yapıldığını sorgulamaya başlamıştır. Nitekim Maarif Nezaretine gönderdiği 4 Mayıs 1897 ve 31 Mayıs 1897 tarihli tezkirelerde, bir taraftan vilayetlerden gelen telgraflar doğrultusunda yapılacak faaliyetlerin bir an önce icrasını ve ikmalini isterken, diğer taraftan da o tarihe kadar mekteplerin açılması hususunda hâsıl olan neticenin acilen bildirilmesini talep etmiştir.³⁶ Ayrıca Vilayat-i Sitte'ye çekilen 15 Haziran 1897 (3 Haziran 1313) tarihli telgrafnamede konuyla ilgili şu ifadeler yer verilmiştir:

“ 8 Kasım 1896 (27 Teşrinievvel 1312) tarihli telgrafnameyle tebliğ olunan irade-i seniyye icabınca nahiyelerinin her birinde birer ibtidai mektebinin tesis edilip eğitime başladığı padişaha arz edilecektir. Ancak Maarif Nezaretiyle yapılan görüşmede, sözü edilen mektepler için gereken tahsisat bu yılın bütçesine konulmasına rağmen, bu alanda ne yapıldığına dair vilayetlerden herhangi bir bilgi alınmadığı bildirilmiştir. Yedi

34 Hatip Yıldız, Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbakir Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 97-98.

35 BOA, DH. TMİK. S, 2/47, Diyarbakir Valisi Enis Paşa'nın 9 Kasım 1896 (28 Teşrinievvel 1312) tarihli telgrafı.

36 BOA, DH. TMİK. S, 9/80.

ay önce çıkan söz konusu iradenin uygulanmasından tereddüt edilmemekle birlikte, şu ana kadar yapılan çalışmalar padişaha hemen arz edileceğinden nahiye merkezlerinin hangilerinde mektep açılmıştır? Şayet bugün vücuda getirilmemiş mektep var ise ertelenmesi hangi sebeplerden dolayıdır? 24 saate kadar izahının gönderilmesi komisyon kararıyla beklenmektedir.”³⁷

Söz konusu komisyon kararı doğrultusunda, Diyarbekir vilayeti tarafından 16 Haziran 1897 (4 Haziran 1313) tarihli telgrafla durum Dâhiliye Nezaretine bildirilmiştir. Buna göre; nahiye merkezlerinde açılacak ibtidai mektepleriyle ilgili emirler zamanında bağlı bölgelere tebliğ edilmiş, bütün imkânlar kullanılarak şimdiye kadar 9 nahiye merkezinde 9 mektep açılmış ve muallimleri tayin olunmuştur. Ancak maarif bütçesinde vilayet dâhilinde 40 ibtidai mektebinin açılışı uygun görüldüğünden böyle az bir zamanda 100 kuruş maaşla hepsine muallim tayini ve ahalinin yardımıyla hepsine bina tedarik edilebilmesi mümkün değildir. Buna rağmen bina ve muallim tedarik edildikçe diğer mektepler de peyderpey açılacaktır.³⁸

Muallim ihtiyacının hangi yollardan ve ne kadar maaşla karşılandığı tam olarak bilinmemekle birlikte, 15 Kasım 1900 (2 Teşrinisani 1316) tarihine gelindiğinde Diyarbekir vilayetindeki yeni nahiye merkezlerinde açılması planlanan ve tahsisatı verilen 47 mektepten 35’inin yardımlaşma yoluyla inşa edilerek eğitime başladığı, yalnızca 12’sinin açılmadığı görülmektedir.³⁹ Bu mekteplerin açılmamasının nedenleri ise Diyarbekir Valiliğinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 8 Aralık 1900 (25 Teşrinisani 1316) tarihli telgrafnamede şöyle açıklanmıştır:

“Mektep açılmayan 12 nahiye merkezi vaktiyle konum açısından ortada olmaları nedeniyle merkez tayin edilmişlerse de bunlardan bazılarında yalnızca Hristiyan ahali oturmakta olup Müslüman çocukları hiç bulunmamaktadır. Hâlbuki tesis edilecek mekteplerin Müslüman çocuklarına mahsus olması irade-i seniyye gereğidir. Bazı merkezler ise ancak birkaç nefer çocuk bulunabilecek durumda olduğundan buralarda yardımlaşmayla mektep yaptırmak mümkün olmadığı gibi, sair köylerde tesis edilecek mekteplere nispeten istifade çok sınırlı kalacaktır. Ayrıca o gibi köylere gönderilen muallimler dahi barınamayıp geri gelmektedirler. Bu nedenle, sözü edilen mekteplerin tahsisatıyla diğer münasip köylerde yeni mektepler inşasına müsaade buyrulması maarif idaresi ifadesiyle arz olunur.”⁴⁰

Diyarbekir vilayetinin bu gerekçeleri ve teklifi hem Maarif Nezareti hem de Tesri’-i Muamelat ve Islahat Komisyonu⁴¹ tarafından uygun görülerek Sadarettin müsaade istenmiştir. Ayrıca Islahat Komisyonuna göre, sözü edilen mekteplerin nahiye merkezlerinde tesisindeki asıl maksat nüfus çoğunluğu nedeniyle istifadenin bir kat daha artırılmasıdır. Ancak vilayetin açıklaması dikkate alındığında bazı köylerin bile şu istifade maksadını

37 BOA, DH. TMİK. S, 10/94.

38 BOA, DH. TMİK. S, 10/112.

39 BOA, DH. TMİK. S, 132/57.

40 BOA, Y. PRK. DH, 11/65.

41 Tesri’-i Muamelat ve Islahat Komisyonu: Babiâli’de Dâhiliye Nazırı başkanlığında görev yapan bir komisyon olup, Vilayat-ı Sitte’deki ıslahat çalışmalarının seyrini ve durumunu zaman zaman II. Abdülhamid’e bildirmiştir. Ayrıca, ıslahat çalışmaları sonunda ulaşılan neticeleri basın yoluyla kamuoyuna duyurma işi de bu komisyona aittir. Bkz. Karaca, a. g. e., s. 60.

daha ziyade temin edeceği görülmektedir. Bu sebeple, söz konusu mekteplerin mutlaka nahiye merkezi gözetilmeksizin en ziyade istifade edilebilecek yerlerde açılması maslahata muvafıktır.⁴²

Yapılan çalışmalar sonucunda, Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıktığı 1876'dan 1900 yılı sonlarına kadar Diyarbekir sancağında 14 Hamidiye ibtidai, 3 ibtidai, 124 sıbyan; Mardin sancağında 8 Hamidiye ibtidai, 2 ibtidai, 76 sıbyan; Maden sancağında ise 13 Hamidiye ibtidai, 5 ibtidai ve 85 sıbyan mektebi açılmıştır. Sözü edilen mekteplerden 155 ibtidai ve sıbyan mektebi, Vali Halid Bey'in üstün gayretleriyle yeniden tesis ve tanzim edilmiştir.⁴³ 1901 yılına gelindiğinde Diyarbekir vilayeti dâhilinde maarif idaresine bağlı 230 ibtidai mektebi ve evkaf idaresine bağlı birçok sıbyan mektebi vardır.⁴⁴ 1905-1908 yıllarını kapsayan istatistiklerde ise bu sayı 250'ye çıkmıştır.⁴⁵

Mamuratülaziz Vilayeti

Vilâyât-ı Sitte'de açılması istenen ibtidai mekteplerine dair iradeye binaen Mamuratülaziz vilayetinin bazı nahiye merkezlerinde de bu okulların açılması için harekete geçilmiştir.⁴⁶ Bu konudaki ıslahat çalışmalarının hayata geçirilmesine yönelik talimatın verilmesinden yaklaşık yedi ay sonra Mamuratülaziz vilayetine de 15 Haziran 1897 (3 Haziran 1313) tarihiyle bir telgraf çekilerek Anadolu ıslahatı çerçevesinde şimdiye kadar açılan ibtidai okullarıyla ilgili bilgi istenmiştir.⁴⁷ Bunun üzerine vilayetten gönderilen 17 Haziran 1897 tarihli cevabi telgrafta, Maarif Nezaretinden 65 nahiyenin tahsisatının gönderildiği ve o tarihe kadar 40 nahiyenin muallimleri tayin edilerek tedrisata başlanıldığı; diğer mektepler için de iktidar sahibi kimselerden taliplilerin araştırılmakta olduğu ifade edilmiştir.⁴⁸ Bunların yanı sıra, mektebi olmayan Eğin kazasında Başaklı, Arapkir kazasında Aşağı Atam ve Yukarı Atam nahiyelerinde ahalinin yardımıyla birer mektebin inşaatının başlatılmış olduğu belirtilmiştir.⁴⁹

Gösterilen çabalar neticesinde, 1898 yılı kayıtlarına göre bu tarihe kadar II. Abdülhamid Dönemi'nde Mamuratülaziz vilayetinde 51 adet yeni ibtidai mektebi açılmıştır.⁵⁰ 1899 yılı kayıtlarında bu sayı 55⁵¹, 1900 yılı kayıtlarında 52⁵², 1901 yılı kayıtlarında 58⁵³ ve 1903

42 BOA, DH. TMIK. S, 36/63, Islahat Komisyonunun 4 Şubat 1902 (22 Kânunusani 1317) tarihli tezkiresi.

43 Diyarbekir Gazetesi, No: 1195 (Nüsha-i Fevkalade), 2 Eylül 1900 (7 Cemaziyülevvel 1318).

44 Diyarbekir Vilayet Salnamesi Zeyli, H. 1319, s. 189.

45 Alkan, a. g. e., s. 121; Kodaman, a. g. e., s. 89.

46 Görür, a. g. t., s. 263-264.

47 BOA, DH. TMIK. S, 10/94.

48 BOA, DH. TMIK. S, 11/16, Mamuratülaziz Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 17 Haziran 1897 (5 Haziran 1313) tarihli cevabi telgraf.

49 Görür, a. g. t., s. 263-264.

50 Maarif Salnamesi, H. 1316, s. 1178-1180.

51 Maarif Salnamesi, H. 1317, s. 1378-1382.

52 Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1552-1554.

53 Maarif Salnamesi, H. 1319, s. 883-885.

yılı kayıtlarında 68'dir.⁵⁴ Islahat Komisyonunun Vilayat-ı Sitte'ye gönderdiği 3 Şubat 1904 tarihli yazı üzerine⁵⁵ Mamuratülaziz Vilayeti Maarif Müdürlüğünün düzenlediği 6 Şubat 1904 (24 Kanun-i sani 1319) tarihli defterde; vilayet dâhilinde 63 köyde ibtidai mektebi açıldığı, hepsine de muallim tayin edildiği ve talebesinin mevcudunun 2.927 olduğu belirtilmiştir.⁵⁶ 1905-1908 yıllarını kapsayan istatistiklerde ise mektep sayısı 81'e çıkmıştır.⁵⁷

Erzurum Vilayeti

Yukarıda da ifade edildiği gibi Vilayat-ı Sitte'de yeni oluşturulan nahiye merkezlerinde iptidai mekteplerinin açılmasına dair irade çıkmasına rağmen, Erzurum vilayetinde ilk yedi ay içerisinde herhangi bir okul açılmamıştır. Bayezid sancağında nahiye teşkilatının oluşturulması yönünde bir çalışma başlatılmış ise de kış şartlarından dolayı her taraf kapalı olduğu için tehir edilmiştir.⁵⁸ Daha sonraları ise ilk etapta yalnızca Bayburt kazasında iptidai mektepleri açılmış ve muallimleri tayin edilmiştir.⁵⁹ Fakat 1899 yılı kayıtlarına göre, iki yıl içinde yapılan çalışmalar sonucunda Erzurum vilayetinde 7 ibtidai mektebi açılmıştır.⁶⁰ 1900 yılına geldiğinde bu sayı 42'ye çıkmıştır.⁶¹ 1901 ve 1903 yılı kayıtlarında da ibtidai sayı aynıdır.⁶²

Islahat Komisyonunun Vilayat-ı Sitte'ye gönderdiği 3 Şubat 1904 tarihli yazıya cevap olarak⁶³ Erzurum Maarif Müdürlüğünün düzenlediği 4 Şubat 1904 (22 Kanun-i sani 1319) tarihli defterde ise vilayet dâhilinde 14 köyde ibtidai mektebi açıldığı belirtilmiştir. Fakat bunlardan 3'üne muallim bulunamadığı için talebesinin olmadığı ve muallimlerin maaşlarının zebhiyye rüsumundan (hayvan kesim vergisi) karşılandığı vurgulanmıştır.⁶⁴ Ayrıca Maarif Nezaretine ait hisseden R. 1313'ten 1315'e (1897-1900 yılları arası) kadar açılan ibtidai mekteplerinden 46'sının aktif, 8'nin münhal olduğu ve 14 tanesinin ise tahsisatı olmadığı için henüz açılmadığı ifade edilmiştir.⁶⁵ Erzurum Valisi, açılmayan ve açıldığı halde muallimi olmayan mekteplerle ilgili olarak Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazıda; bazı köylerde okul tesis etme kabiliyetinin olmadığını, bazılarında ise muallimlerin rağbet göstermediğini belirterek bir nevi mazeretini dile getirmiştir.⁶⁶ Ancak daha sonraki

54 Maarif Salnamesi, H. 1321, s. 658-660.

55 BOA, DH. TMİK. S, 51/3, Tesri'-i Muamelat ve Islahat Komisyonunun Vilayat-ı Sitte'ye gönderdiği 3 Şubat 1904 (16 Zilkade 1321) tarihli yazı.

56 BOA, DH. TMİK. S, 51/3.

57 Alkan, a. g. e., s. 148.

58 BOA, DH. TMİK. S, 11/16, Erzurum Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 16 Haziran 1897 (4 Haziran 1313) tarihli telgraf.

59 Görür, a. g. t., s. 186.

60 Maarif Salnamesi, H. 1317, s. 916.

61 Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1016-1019.

62 Maarif Salnamesi, H. 1319, s. 348-349; H. 1321, s. 315-316.

63 BOA, DH. TMİK. S, 51/3, Tesri'-i Muamelat ve Islahat Komisyonunun Vilayat-ı Sitte'ye gönderdiği 3 Şubat 1904 (16 Zilkade 1321) tarihli yazı.

64 BOA, DH. TMİK. S, 51/3.

65 BOA, DH. TMİK. S, 51/3.

66 BOA, DH. TMİK. S, 51/3.

yıllarda, sözü edilen engeller aşılarak 1905-1908 senelerini kapsayan istatistiklere göre vilayetteki ibtidai sayısı 94'e çıkarılmıştır.⁶⁷

Sivas Vilayeti

Sivas vilayetine bakıldığında, bu tarihlerde maarif müdürü olan Ahmed Hulusi Bey, başta ibtidai mekteplerinin açılması olmak üzere vilayet dâhilinde maarif alanında pek çok düzenlemenin yapılması gerektiğini Şakir Paşa'ya iletmiştir. Ona göre hem erkek hem de kızlar için mecburi tutulan iptidai mekteplerinin taşrada tesisi cemaate bırakılmıştır. Halk ise mektep tesisinin gerekliliğini anlamamaktadır. Köylerin büyük bir kısmında mektep hocalığı yapan imamlar muallimde olması gereken hasiyetlerden yoksundur. Mekteplerde özellikle de ibtidailerde düzenin sağlanması, mektep idare ve gelirlerinin devletçe teftiş edilmesi gereklidir.⁶⁸

Sivas vilayetinde maarif alanında yapılması elzem olan ıslahatın icrası ve özellikle de nahiye ve köylerde ibtidai mekteplerinin tesisi için paraya ihtiyaç vardır. Şakir Paşa, bu meblağın karşılanması hususunda çözüm önerileri için Sivas Maarif Müdürü Ahmed Hulusi Bey'den bir taslak hazırlamasını istemiştir. Ahmed Hulusi Bey, gereken paranın tedarik edilmesi için şu önerileri sıralamıştır:

*“Devlete olan borçlarını ödemeyen aşar mültezimlerinden alınan gecikme faizine bir miktar zam yapılması; idadi mektep memurları ile ileri gelen maaş sahibi ahaliden yılda bir defaya mahsus olmak üzere maaşlarından bir miktarın kesilmesi; vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde sarf olunan her meblağdan ve kesilen her hayvanattan cüzi bir miktar alınması; Evkaf-ı Münderise haricindeki vakıf gelirlerinin ve meşrut vakıfların mektebe ait olan kısımlarının masraf sandığına alınması; maarif hizmetleri için Dersaadet'ten gönderilecek meblağın ıslahatlara binaen bir miktar daha arttırılması.”*⁶⁹

Vilayetin içinde bulunduğu maddi sıkıntılar eğitim çalışmalarını da olumsuz yönde etkilemiştir. Nitekim temel eğitim kurumlarıyla ilgili ıslahat çalışmalarının hayata geçirilmesine yönelik talimatın verilmesinden yaklaşık yedi ay sonra 15 Haziran 1897 (3 Haziran 1313) tarihinde Sivas'a çekilen telgrafla Anadolu ıslahatı çerçevesinde şimdiye kadar açılan ibtidai okullarıyla ilgili bilgi istenildiğinde durum ortaya çıkacaktır.⁷⁰ Çünkü vilayetten gönderilen 16 Haziran 1897 tarihli cevabi telgrafta şu hususlara yer verilmiştir:

*“Nahiye merkezlerinde teşkil edilecek ibtidai mektepleri hakkında Maarif Nezaretinden daha önce gelen yazı doğrultusunda, muallim maaşlarını ve sair malumatı içeren bir defter 16 Mart 1897 (4 Mart 1313) tarihli yazıyla nezarete gönderildiği halde, henüz ne tahsisat emri verilmiş ve ne de vilayetin bu yılki bütçesine bunun için bir şey eklenmiştir. Nahiyelerin merkezleri kararlaştırılmadıkça ve istenilen tahsisat verilmedikçe ibtidai mektepleri tesisi hakkındaki teşebbüslerin meyve vermesi mümkün değildir.”*⁷¹

67 Alkan, a. g. e., s. 121.

68 Görür, a. g. t., s. 230-231.

69 Görür, a. g. t., s. 232.

70 BOA, DH. TMIK. S, 10/94.

71 BOA, DH. TMIK. S, 11/16, Sivas Valisi Hasan Hilmi Paşa'nın Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 16 Haziran

İslahatın ilk yılında yaşanan olumsuzluklara rağmen, daha sonraki yıllarda yapılan çalışmalar neticesinde Sivas vilayetindeki ibtidai mektebi sayısı hızla artmıştır. Nitekim Maarif Nezaretinin 1899 yılı kayıtlarında Sivas vilayetindeki ibtidai sayısı 35'tir.⁷² Ayrıca İslahat Komisyonundan Vilayat-ı Sitte'ye gönderilen 3 Şubat 1904 tarihli yazı üzerine⁷³ Sivas Vilayeti Maarif Müdürlüğünün düzenlediği 4 Şubat 1904 (22 Kanun-i sani 1319) tarihli defterde; vilayet dâhilinde 76 köyde ibtidai mektebi açıldığı, hepsine de muallim tayin edildiği ve talebesinin mevcut olduğu belirtilmiştir.⁷⁴ 1905-1908 yıllarını kapsayan istatistiklerde ise bu sayı 91'e çıkmıştır.⁷⁵

Van Vilayeti

Van vilayetinde, ıslahat çalışmaları öncesinde 100'den fazla sıbyan ve ibtidai mektebi açılmıştır. Ancak diğer vilayetlerde olduğu gibi Van'ın kaza ve köylerinde de şimdiye kadar açılan okulların yetersiz olduğu ve Müslüman çocuklarının ihtiyacına cevap veremediği yapılan incelemeler sonucunda tespit edilmiştir. Durumu yakından müşahede eden Şakir Paşa, Van vilayetinde eğitimin mükemmel bir şekilde yaygınlaşabilmesi için yeni okulların açılması gerektiğini layihalarla Babıâli'ye iletmiştir. Babıâli de bu raporları inceleyerek gereğinin yapılmasını Maarif Nezaretine bildirmiştir. Ayrıca Van'ın Bargiri kazasında dört ibtidai mektebi açılması için de Nezarete emir verilmiştir.⁷⁶

Şakir Paşa'nın söz konusu önerileri doğrultusunda, Van vilayetinde de bilhassa temel eğitim alanında ıslahat çalışmaları başlatılmış ve uygulamaya konulmuştur. Nitekim yeni kurulan nahiye merkezlerinde açılacak okullarla ilgili talimatın verilmesinden yaklaşık yedi ay sonra Van vilayetine de 15 Haziran 1897 (3 Haziran 1313) tarihiyle bir telgraf çekilerek Anadolu ıslahatı çerçevesinde şimdiye kadar açılan ibtidai okullarıyla ilgili bilgi istenmiştir.⁷⁷ Ancak vilayetten gönderilen 16 Haziran 1897 tarihli cevabi telgrafta; şimdiye kadar yeni nahiyelerin oluşturulması meselesine bakılmadığı gibi, ibtidai mekteplerinin tesisi ve açılması hakkında da herhangi bir teşebbüste bulunulmadığı ifade edilmiştir. Fakat yeni vali, en kısa zamanda nahiyeleri oluşturarak merkezlerinde birer ibtidai mektebi açacağını taahhüt etmiştir. Dolayısıyla mekteplerin açılmaması eski valinin ilgisizliğine bağlanmıştır.⁷⁸

İslahatın ilk yılındaki bütün olumsuzluklara rağmen, temel eğitim alanında gösterilen çabalar sonucunda Van vilayetinde de daha sonraki yıllarda bazı yeni okullar açılmıştır. Nitekim Maarif Nezaretinin 1899 yılı kayıtlarında bu tarihe kadar II. Abdülhamid'in

1897 (4 Haziran 1313) tarihli cevabi telgraf.

72 Maarif Salnamesi, H. 1317, s. 1282-1285.

73 BOA, DH. TMİK. S, 51/3, Tesri'-i Muamelat ve İslahat Komisyonunun Vilayat-ı Sitte'ye gönderdiği 3 Şubat 1904 (16 Zilkade 1321) tarihli yazı.

74 BOA, DH. TMİK. S, 51/3.

75 Alkan, a. g. e., s. 142.

76 Karaca, a. g. e., s. 145.

77 BOA, DH. TMİK. S, 10/94.

78 BOA, DH. TMİK. S, 11/16, Van Vali Vekili Ferik Şemseddin Bey'in Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 16 Haziran 1897 (4 Haziran 1313) tarihli cevabi telgraf.

gayretleriyle Van vilayetinde açılan ibtidai sayısının 11 olduğu belirtilmiştir.⁷⁹ 1900, 1901 ve 1903 yıllarında ise bu sayının 19'a çıktığı görülmektedir.⁸⁰ Ayrıca Islahat Komisyonundan Vilayat-ı Sitte'ye gönderilen 3 Şubat 1904 tarihli yazı üzerine⁸¹ Van Vilayeti Maarif Müdürlüğünün düzenlediği 6 Şubat 1904 (24 Kanun-i sani 1319) tarihli defterde; ıslahat projesi kapsamında vilayet dâhilinde 9 köyde ibtidai mektebi açıldığı, hepsine de aylık yüzer kuruş maaşla muallim tayin edildiği ve bu okullara devam eden toplam talebe mevcudunun 192 olduğu belirtilmiştir.⁸² Van Valisi, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazıda; bu vilayette 40 adet ibtidai mektebinin tesisi için ferman buyrulduğu halde, Maarif Nezaretince bu 9 mektepten başkasına tahsisat verilmediğini ifade ederek bir nevi mazeretini beyan etmiştir.⁸³ 1907-1908 yıllarını kapsayan istatistiklerde ise vilayetteki ibtidai sayısının 33'e çıktığı görülmektedir.⁸⁴

Bitlis Vilayeti

Bitlis vilayetine gelince, II. Abdülhamid Dönemi'nde burada okulların inşası ve ıslahı konusunda birçok rapor hazırlanarak gerek vali ve gerekse ıslahat komisyonu başkanı imzasıyla Dersaadet'e gönderilmiştir. Bunlardan en önemlileri Bitlis Valisi Mehmet Rauf Şerif'in 12 Şubat 1890 ve 3 Eylül 1890 tarihlerinde kaleme aldığı raporlardır. Mehmed Rauf'un, vilayetin adliye, zaptiye, mülkiye, maliye ve maarifle ilgili durumunu ve kendi yaptıklarını anlattığı raporda; vilayet ahalisinin cehaletinin ve aşiretlerin itaatsizliğinin eğitimsizlikten kaynaklandığı, bundan dolayı bir yandan mevcut okulların ıslah edilmesi, diğer yandan da öğrencilerin okula devamının sağlanması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca vilayet dâhilindeki okulların yeni usule göre eğitim vermeleri için ahaliden gerekli desteğin alınmasının öneminden bahsedilmiştir. Ancak Dersaadet'le yapılan yazışmalar neticesinde, yeni ibtidai okullarının açılması ve eskilerin ıslah edilerek yeni usul eğitime geçmeleri için ihtiyaç duyulan gelirin merkezi maarif bütçesinden karşılanamayacağı anlaşılmıştır. Bu nedenle de gerekli masrafların ahaliden temin edilmesi istenmiştir. Fakat ahalinin desteğiyle ibtidai okullarının inşasının mümkün olmadığı vilayetçe ifade edilmiştir. Bitlis vilayet merkezinde ise durumun nispeten iyi olduğu, dört mahallede birer adet ibtidai mektebinin zengin halk tarafından yaptırıldığı ve bu okullarda 300 talebenin ders gördüğü bilgisi paylaşılmıştır. Ancak bu okulların da yetersiz olduğu dile getirilmiştir.⁸⁵

Anadolu ıslahatının başladığı yıllarda da Bitlis vilayetinin eğitim durumu pek parlak değildir. Nitekim Dâhiliye Nezaretinin 8 Kasım 1896 (27 Teşrin-i evvel 1312) tarihli telgrafnamesi üzerine Bitlis Valiliğinden gönderilen cevapta eğitimle ilgili şu hususlara yer verilmiştir:

79 Maarif Salnamesi, H. 1317, s. 1430-1431.

80 Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1600; H. 1319, s. 926-928; H. 1321, s. 691-692.

81 BOA, DH. TMIK. S, 51/3, Tesri'-i Muamelat ve Islahat Komisyonunun Vilayat-ı Sitte'ye gönderdiği 3 Şubat 1904 (16 Zilkade 1321) tarihli yazı.

82 BOA, DH. TMIK. S, 51/3.

83 BOA, DH. TMIK. S, 51/3.

84 Alkan, a. g. e., s. 156.

85 Danyal Tekdal, II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdari ve Sosyal Yapı), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2018, s. 337-338.

“Bitlis vilayetince oluşum süreci tamamlanmak üzere olan 30 nahiyenin hiçbirinde ibtidai mektebi yoktur. Bununla birlikte, muallimlerinin maaşı maarif tahsisatından verilmek üzere her birinde birer eğitim yerinin ahalinin yardımıyla hazırlanması mümkündür. Fakat öncelikle, sözü edilen mekteplerin teşekkülü, vilayetin maarife ait ihtiyaçlarının takibi ve gayrimüslim mektepleri tedrisatının devletin menfaatlerine uygun şekilde teftişi için bir maarif müdürünün tayini lazımdır.”⁸⁶

Temel eğitim kurumlarıyla ilgili ıslahat çalışmalarının hayata geçirilmesine yönelik talimatın verilmesinden yaklaşık yedi ay sonra Bitlis’e de 15 Haziran 1897 (3 Haziran 1313) tarihiyle bir telgrafname çekilerek Anadolu ıslahatı çerçevesinde şimdiye kadar açılan ibtidai okullarıyla ilgili bilgi istenmiştir.⁸⁷ Bunun üzerine vilayetten gönderilen 16 Haziran 1897 tarihli cevabi telgrafta; irade buyrulan nahiye mektepleri muallimlikleri için vilayet gazetesi aracılığıyla ilan yapıldığı halde, tahsis edilen 100 kuruş maaşla vilayet merkezinde hiç kimsenin bu işe talip olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca Muş sancağı dâhilinde yalnız bir muallimin istekte bulunduğu; Siirt ve Genç sancaklarında ise bu muallimliklere hiçbir talep gelmediği ifade edilmiştir. Burada darülmuallimin olmamasının da bunda etkili olduğu vurgulanmıştır. Bunlara ilaveten, 29 Mayıs 1897 (17 Mayıs 1313) tarihli telgrafnameyle de arz edildiği gibi, söz konusu maaşla yeni mekteplere rağbeti sağlamanın ve gerekli muallimleri tedarik etmenin mümkün olmadığı maarif muhasebe memuru ifadesiyle arz edilmiştir.⁸⁸

Yukarıda sözü edilen ilgisizliğe rağmen, Bitlis vilayetinde açılan yeni okulların sayısı zamanla artış göstermiştir. Nitekim Maarif Nezaretinin 1900 yılı kayıtlarına göre bu tarihe kadar II. Abdülhamid’in gayretiyle vilayet dâhilinde açılmış olan ibtidai sayısı 7’dir.⁸⁹ 1901 ve 1903 yıllarında da bu sayı aynıdır.⁹⁰ Ancak Islahat Komisyonundan Vilayat-ı Sitte’ye gönderilen 3 Şubat 1904 tarihli yazı üzerine⁹¹ Bitlis Vilayeti Maarif Müdürlüğünün düzenlediği 1 Mart 1904 (17 Şubat 1319) tarihli defterde; vilayet dâhilinde 18 köyde ibtidai mektebi açıldığı, mekteplerin talebe mevcudunun 291 olduğu ve 12 mektebin ise münhal bulunduğu belirtilmiştir. Fakat Bitlis Valisinin Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazıda; münhal olan bu mekteplere de bir an evvel münasip muallimlerin tayininin vilayet maarif müdürlüğüne tebliğ edildiği beyan edilmiştir.⁹² 1905-1908 yıllarını kapsayan istatistiklerde ise vilayetteki okul sayısının 16’ya düştüğü görülmektedir.⁹³

86 BOA, DH. TMİK. S, 2/47.

87 BOA, DH. TMİK. S, 10/94.

88 BOA, DH. TMİK. S, 11/16, Bitlis Valisi Ömer Paşa’nın Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 16 Haziran 1897 (4 Haziran 1313) tarihli cevabi telgrafi.

89 Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1172.

90 Maarif Salnamesi, H. 1321, s. 400; H. 1319, s. 460-461.

91 BOA, DH. TMİK. S, 51/3, Tesri’-i Muamelat ve Islahat Komisyonunun Vilayat-ı Sitte’ye gönderdiği 3 Şubat 1904 (16 Zilkade 1321) tarihli yazı.

92 BOA, DH. TMİK. S, 51/3.

93 Alkan, a. g. e., s. 131.

Ortaöğretim Politikası

Ortaöğretimin en önemli iki eğitim kurumu olan ve çoğu zaman kaza ve vilayet merkezlerinde faaliyet gösteren idadi ve rüşdiye mekteplerinin giderleri genellikle Maarif Nezareti bütçesinden karşılanmıştır. Bu nedenle Osmanlı'nın diğer taşra bölgelerinde olduğu gibi Doğu vilayetlerinde de ihtiyaç duyulan idadi ve rüşdiye mekteplerinin açılmasında ciddi bir problem yaşanmamıştır. Ancak Van ve Bitlis gibi maarif gelirleri düşük olan vilayetler için aynı şey söylenemez. Nitekim Şakir Paşa'nın incelemeleri sırasında bölgede genel olarak görülen temel eğitim kurumları eksikliğinin yanı sıra, bu tarihlerde Van ve Bitlis vilayetlerinde idadi mektebinin olmadığı; hatta bu vilayetlerin birçok liva ve kazasında henüz rüşdiye mektebinin bile açılmadığı anlaşılmıştır.⁹⁴ Bu nedenle bir yandan bölgedeki ibtidai mekteplerinin sayısı arttırılırken, diğer taraftan da ortaöğretim düzeyinde eğitim veren idadi ve rüşdiye okullarının açılması için çaba sarf edilmiştir. Bütün bu çabalara rağmen, Maarif Nezaretinin 1899, 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait kayıtlarına göre bu tarihlerde Van'da bir idadi mektebinin açılmadığı anlaşılmaktadır.⁹⁵ Ancak 1905-1908 yıllarını kapsayan istatistiklerde vilayetteki idadi okul sayısının, biri Van'da ve diğeri Hakkâri'de olmak üzere, 2'ye çıktığı görülmektedir.⁹⁶ Bu bilgiler dikkate alındığında II. Abdülhamid Dönemi sonlarında Van vilayetinde de idadi mekteplerinin açıldığı söylenebilir.

Bitlis vilayetine bakıldığında ise Bitlis İdadi Mektebinin gündüzlü bir okul olarak 1896 yılında eğitim hayatına başladığı ifade edilmesine rağmen⁹⁷, Maarif Nezaretinin 1899, 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait istatistik kayıtlarında bu idadiye yer verilmemiştir.⁹⁸ Hatta 1905-1908 yıllarını kapsayan istatistiklerde bile bir resmi idadi kaydına rastlanmamaktadır. Bu durum, mektebin açılışı ve eğitime başlama tarihi konusunda bir belirsizlik oluşturmaktadır.

Mesleki Eğitim Politikası

Eğitimin memleket kalkınmasındaki önemini gayet iyi bilen Şakir Paşa, Anadolu ıslahatı kapsamında yaptığı çalışmalarda, gerek misyoner okullarının faaliyetlerine bir cevap olması ve gerekse halkın birinci dereceden ihtiyaç duyduğu kalifiye eleman temini için özellikle sanayi mekteplerinin açılmasını zaruri görmüştür.⁹⁹ Şakir Paşa, ilk olarak Erzurum ve Amasya'da sanayi mektebinin açılmasını, istenilen netice alındığı takdirde de Harput ve Kilis'te, daha sonra ise bütün memleketin uygun yerlerinde bu okulların kurulmasını savunmuştur.¹⁰⁰

II. Abdülhamid Dönemi'nde yapılan çalışmalar neticesinde onun adına izafeten vilayetlerde çok sayıda sanayi mektebi açılmıştır.¹⁰¹ Mesela Diyarbekir vilayetinde Vali

94 Karaca, a. g. e., s. 182.

95 Maarif Salnamesi, H. 1317, s. 1422; H. 1318, s. 1594; H. 1319, s. 922; H. 1321, s. 688.

96 Alkan, a. g. e., s. 156.

97 Tekdal, a. g. t., s. 315-316.

98 Maarif Salnamesi, H. 1317, s. 1048-1055; H. 1318, s. 1162; H. 1321, s. 394.

99 Karaca, a. g. e., s. 183.

100 Karaca, a. g. e., s. 187.

101 Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a), Alfa Yayınları, İstanbul 1999, s. 239.

Mehmed Halid Bey zamanında, ihtiyaç duyulan sanatkârları yetiştirmek, sanat ve ticaretin gelişimini desteklemek ve misyonerlerin faaliyetlerini engellemek maksadıyla bir sanayi mektebi açılması için ciddi çaba sarf edilmiştir. Mektebin her türlü sanatın öğretilmesine ve fabrikalar açabilecek elemanlar yetiştirmeye müsait, özellikle de kimsesiz çocukların ücretsiz olarak devam edebileceği bir tarzda olması tasarlanmıştır. Neticede bu mektep, vilayet memurlarının ve ahalinin ileri gelenlerinin yardımıyla 1185¹⁰² metre büyüklüğünde ve üç katlı olarak inşa edilmiştir.¹⁰³ Mektebin içinde süslü bir mescit, dört kurnalı bir hamam, 40 yataklık bir hastane, sekiz koğuş ve dört oda mevcuttur. Mektebin yanında ise dört sütun üzerine tesis edilmiş ve güzel mimariye sahip bir çeşme yaptırılmıştır.¹⁰⁴

Neticede Vali Halid Bey'in üstün gayretleriyle Diyarbakır şehir merkezinde vücuda getirilen sanayi mektebi ile mektep civarındaki çeşme, namazgâh, gezinti ve numune bahçelerinin açılış töreni 1 Eylül 1900 Cumartesi günü görkemli bir şekilde icra edilmiştir. Bu tarih aynı zamanda Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yıl dönümüne denk gelmektedir.¹⁰⁵

Gayrimüslim ve Yabancı Okullar Politikası

Şakir Paşa'nın yaptığı incelemeler sonucunda, Vilayat-ı Sitte'de Müslüman halkın eğitim yönünden yaşadığı söz konusu talihsizliklere karşın, gayrimüslimlerin okul ve okullaşma oranında daha ileri durumda oldukları görülmüştür.¹⁰⁶ Mesela Van vilayetindeki okullar hakkında tahkikat yapan Şakir Paşa başkanlığındaki teftiş heyeti, buradaki okullaşma oranının Ermenilerin lehine olduğunu tespit etmiştir. Buna göre gayrimüslim okullarındaki öğretmen ve öğrenci sayısı, Müslüman okullarındakine nazaran çok fazladır. Mukayese açısından sadece Van merkezindeki rüşdiye mekteplerine bakıldığında Müslüman okullarında okul başına 1.5 öğretmen düşerken, bu rakam gayrimüslim okullarında 8.4'tür. Öğrenci sayısında ise okullara göre 6.1 oranında Ermeniler lehine bir fazlalık vardır.¹⁰⁷ Ayrıca gayrimüslimlerin bölgede açtıkları okullarda verilen eğitim sayesinde memleketin ticaret ve servetinin günden güne onların eline geçtiği sonucuna varılmıştır. Bu nedenle Şakir Paşa, memleketin çıkarları açısından bu okulların kapatılmasının gerektiği, fakat bu durumda yabancı devletlerin tepkisine maruz kalınacağı düşüncesindedir.¹⁰⁸

Yapılan değerlendirmeler sonucunda, sözü edilen gayrimüslim ve yabancı okulların kapatılması cihetine gidilirse de bilhassa 1895'lerden itibaren hem mevcut olanların hem de bundan sonra açılacakların ruhsata tabi tutulması ve izinsiz mektep açılmasına müsaade edilmemesi yoluna gidilerek zararlı faaliyetleri azaltılmaya çalışılmıştır.¹⁰⁹ Bu doğrultuda

102 Halid Bey tarafından Sadarete gönderilen 12 Mayıs 1900 (12 Muharrem 1318) tarihli şifre telgrafnamede mektebin büyüklüğü 1280 metre olarak belirtilmiştir. Bkz. BOA, A. MKT. MHM, 702/30.

103 BOA, DH. TMİK. S, No: 38/27.

104 Diyarbakır Gazetesi, 2 Eylül 1900 (7 Cemaziyülevvel 1318), No: 1195 (Nüsha-i Fevkalade)

105 Yıldız, a. g. e., s. 247.

106 Karaca, a. g. e., s. 183.

107 Karaca, a. g. e., s. 143.

108 Karaca, a. g. e., s. 183.

109 Hatip Yıldız, "II. Abdülhamid Döneminde Diyarbakır Vilayeti'nde Yabancı Okulların Denetlenmesi

Vali Sırrı Paşa zamanında (1890-1895), Diyarbekir merkezi ile bağlı bölgelerde bulunan gayrimüslim mekteplerinden 42 tanesine ruhsatname ve 68 öğretmene de şahadetname verilmiştir.¹¹⁰

Bu dönemde Vilayat-ı Sitte dâhilinde açılmış olup rüşdiye derecesinde bulunan gayrimüslim mekteplerini denetlemenin bir yolu da Osmanlıca öğretmek için buralara muallimler tayin edilerek maaşlarının her vilayetin maarif tahsisatından verilmesi olmuştur.¹¹¹ Bu husus, padişahın iradesi gereği olarak Maarif Nezaretinin 16 Mayıs 1896 (4 Mayıs 1312) tarihli tezkiresiyle Doğu vilayetlerinin maarif müdürlüklerine bildirilmiştir.¹¹² Nitekim bu emir doğrultusunda, Diyarbekir’de bulunan Ermeni, Keldani ve Süryani mektepleri ile Palu Ermeni Mektebine aylık 120 kuruş maaşla birer Lisan-ı Osmanî muallimi tayin edilmiştir.¹¹³

Bunun dışında, vilayetlerdeki gayrimüslim mektepleri her yıl belirli zamanlarda teftiş edilmiştir. Nitekim Diyarbekir vilayetinin 1898 (R. 1313) yılı teftişinin, yılın son ayı olan Şubat’ta yapıldığı ve teftiş hakkında Maarif Nezaretine bilgi verildiği görülmektedir.¹¹⁴

Gayrimüslim mekteplerini teftiş etmenin bir yolu da gelir ve giderlerinin incelenmesi olmuştur.¹¹⁵ Bu kapsamda bir taraftan 1893 yılı başlarında Ermeni mektepleri yararına balo ve tiyatro düzenlenmesi yönündeki istekler kabul edilirken, diğer taraftan da mahalli hükümetlerin söz konusu mekteplerin gelir-gider durumunu detaylı bir şekilde tetkik ederek İstanbul’a bilgi vermeleri istenmiştir.¹¹⁶

II. Abdülhamid’in iradesi gereği, gayrimüslim ve yabancı okullarının Müslüman çocukları üzerindeki etkisini azaltmak ve hatta hiç etkilenmemelerini sağlamak için vilayet merkezleri ile bağlı kasaba ve köylerde bulunan gayrimüslim ve yabancı okullara devamlarına asla müsaade edilmemesi istenmiştir. Buna göre, söz konusu mektepler sürekli teftiş edilerek buralara devam ettikleri tespit edilen Müslüman çocuklar derhal çıkarılacak ve İslâm mekteplerine nakledilecektir. Ayrıca bu çocukların babaları ile velilerinin isim ve

Çabaları ve Ermeni Milliyetçiliğinin Yayılışı”, Eletronik Sosyal Bilimler Dergisi (www.esosder.org), C. 7, S. 24, Bahar 2008, s. 257- 258.

110 Diyarbekir Vilayet Salnamesi, H. 1312, s. 168.

111 BOA, DH. TMIK. M, 19/45. Yalnızca Vilayat-ı Sitte dâhilindeki gayrimüslim mektepleri Lisan-ı Osmanî muallimleri maaşlarının maarif varidatından ödenip, görüşülmekte olan bu meselenin henüz neticelenmemiş olmasından dolayı diğer vilayetlerde söz konusu maaşların eskiden olduğu gibi okul idarelerince ödenmesi kararlaştırılmıştır. Bkz. MF. MKT, 492/49; BOA, MF. MKT, 511/53.

112 BOA, DH. TMIK. S, 2/103.

113 BOA, MF. MGM, 8/29. Padişahın bu konudaki iradesi, yalnız Rumeli vilayetleri ile Anadolu’daki Vilayat-ı Sitte-i malumesinde açılan rüşdiye derecesindeki gayrimüslim mekteplerine münhasır bulunduğundan, ileride genelleştirildiğinde icabına bakılmak üzere, şimdilik Denizli sancağı merkezindeki Rum Mektebi ile Milas Musevi Mektebine Lisan-ı Osmanî muallimi tayin edilemeyeceği ifade edilmiştir. Dolayısıyla Lisan-ı Osmanî muallimi tayininde öncelik Rumeli vilayetleri ile Vilayat-ı Sitte’deki gayrimüslim okullarına verilmiştir. Bkz. BOA, MF. MKT, 335/5; MF. MKT, 340/2, 24 Eylül 1896.

114 BOA, MF. MGM, 5/107, Diyarbekir Maarif Müdürü Hüseyin Celal Bey’in Maarif Nezaretine gönderdiği 16 Mart 1898 (22 Şevval 1315) tarihli tarihli tahrirat.

115 BOA, MF. MGM, 2/34, Mekâtib-i Ecnebiye ve Gayrimüslime Müfettişliğinin umum maarif müdürlerine gönderdiği 2 Temmuz 1892 (6 Zilhicce 1309) tarihli şukka.

116 BOA, MF. MGM, 3/53.

şöhretlerini, memuriyet ve sanatlarını beyan eden bir defter düzenlenerek seri bir şekilde ve peyderpey merkeze gönderilecektir (24 Şubat 1893).¹¹⁷

II. Abdülhamid Dönemi'nde oluşturulan söz konusu teftiş ve denetim mekanizmaları sayesinde Müslüman çocuklarının gayrimüslim ve yabancı okullara devamı büyük ölçüde engellenmiştir. Fakat bu okullarda yapılan Ermeni milliyetçiliği propagandalarına ise tam olarak mani olmak mümkün olamamıştır.

Mali Kaynaklar Politikası

Anadolu ıslahatı kapsamında eğitimin mali yönüne de önem veren Şakir Paşa, teftişleri esnasında vilayetlerin eğitim bütçelerini de gözden geçirmiştir. Ona göre eğitim bütçesinin %15'lik kısmı bütün vilayetlerden vergi olarak alınırken, % 85'lik kısmı ise, aşar vergisiyle birlikte, ziraatla uğraşan ahali ve köylülerden toplanmaktadır. Şakir Paşa, 1895 yılı maarif bütçeleri toplamı 2.921.129 kuruş olan Vilayat-ı Sitte'nin bu gelirinin 233.820 kuruşunun idarecilerin masrafı, 1.040.114 kuruşunun da Müslim ve gayrimüslimlerin karışık oldukları idadi ve âli okulların masrafı için Maarif Nezareti hissesi olarak ayrıldığını fark etmiştir. Maarif Nezaretine ayrılan hisse ise İstanbul'a gönderilmektedir. Böyle bir uygulamayı yerinde bulmayan Şakir Paşa, bu gelirlerle yalnız Erzurum, Sivas ve Diyarbakir'de bulunan birer darümuallimin; yine Vilayat-ı Sitte'nin bazı liva ve kaza merkezlerinde bulunan ibtidai ve rüşdiye mekteplerinin masrafları ile öğretmen maaşlarının ödendiğini tespit etmiştir. Buna karşılık masrafın % 85'ni karşılayan köylere ise hiçbir harcama yapılmadığını görmüştür.¹¹⁸

Ahmed Şakir Paşa, Van Vilayeti Maarif Dairesinde yaptığı incelemeler esnasında ise Maarif Sandığındaki hesapların eksik olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca Vilayet Sandık Emmini Manuk Efendi'nin, maarife ait olan 7.444 kuruş 20 parayı Mal Sandığı hesabına devrettiği anlaşılmış olup bu usul uygunsuz bulunmuş ve Mal Sandığına harcanan paranın tekrar Maarif Sandığına devredilmesi emredilmiştir. Yine maarife ait diğer hesaplar gözden geçirildiğinde, vakıf gelirlerinden maarife ayrılan 1.536.575 kuruşluk hissenin zamanında toplanamadığı anlaşılmıştır. Maarifin senelik gelirine oranla yüksek bir meblağ olan bu paranın toplanamaması bölgede maarifin gelişmesini engellemiştir.¹¹⁹

Şakir Paşa'nın eğitimde gerekli bulduğu bazı mali düzenlemelere karşılık, Maarif Nezareti mevcut durumun korunması fikrindedir. Fakat Şakir Paşa'nın layihaları üzerine II. Abdülhamid, 1898 yılında maarif yardım hissesinin %75'inin yerelde ibtidai mekteplerine harcanmasını Babıâli ve Maarif Nezaretine emretmiştir. İradenin tesiriyle başlangıçta nahiye ve büyük köylerde okul tesisi için çalışmalar başlatılmışsa da Maarif Nezaretinin uygulamaları bu teşebbüsün başarı şansını ortadan kaldırmıştır. Mesela ibtidai hocalarına verilmesi kararlaştırılan 250 kuruşluk maaş, Nezaretçe indirilerek önce 100 ve nihayet 20 kuruşla hoca görevlendirilmesine kadar düşürülmüştür. Bu duruma dikkat çeken Şakir Paşa,

117 BOA, MF. MGM, 3/91, Mekâtib-i Ecnebiye ve Gayrimüslime Müfettişliğinin umum maarif müdürlerine gönderdiği 24 Şubat 1893 (7 Şaban 1310) tarihli şukka.

118 Karaca, a. g. e., s. 185-186.

119 Karaca, a. g. e., s. 142-143.

100 kuruşun dahi hoca temini için yeterli olmayacağı görüşündedir. Ayrıca ona göre Maarif Nezareti halktan toplanan maarif vergisini eğitimin yaygınlaştırılması için harcamayıp nezaretin iç geliri olarak kaydetmekte ve yarıdan fazlasını da nezaret sandığına aktararak sarf etmektedir.¹²⁰

İlk zamanlarda tam olarak uygulanmasa da Şakir Paşa'nın mali konulardaki eleştirisi ve önerileri daha sonraki yıllarda bazı vilayetlerde etkisini göstermiştir. Mesela 21 Haziran 1899 tarihli bir belgede, Bitlis'te mevcut okulların ıslahı ve lüzumu kadar yenilerinin tesisinin de gerekli olduğu; bunun için tahsis edilen gelir yetmez ise Maarif Nezaretinin aldığı maarif gelirinin % 75-80 kadarı, o da yetmezse tamamının bu işler için kullanılmasına olanak sağlanabileceği ifade edilmiştir. Nitekim 28 Şubat 1909 tarihli bir yazıda gelecek yıldan itibaren maarif yardım hisselerinin tamamen bölgelerine terk edileceği belirtilmiştir. Aynı yıla ait başka bir kayıta ise Bitlis vilayetinde ilkokula giden Müslüman çocuklarının ihtiyaç duyduğu ders kitaplarının Maarif Nezareti kütüphanesinden tedarik edilip postaya verildiği ve ücretsiz olarak dağıtıldığı vurgulanmıştır.¹²¹

Sonuç

II. Abdülhamid Dönemi'nde Doğu vilayetlerine yönelik izlenen istikrarlı temel eğitim politikası ve halkın desteği sayesinde bölgede yüzlerce modern ibtidai mektebi açılmıştır. Böylelikle, okul yaşına gelen çocukların büyük bir kısmının temel dini ve fenni bilgilere sahip olması ve cehaletten kurtulması sağlanmıştır.

Ortaöğretim alanında da çocukların eğitimlerini sürdürebilmeleri için hemen hemen her vilayet merkezinde, hatta büyük sancaklarda bile birer idadi mektebi açılmıştır. Ayrıca daha önceki dönemlerde açılmış olan rüşdiye mekteplerinin de eğitime devam etmesi sağlanmıştır. Fakat çeşitli sebeplerden dolayı yeterli sayıda rüşdiye ve idadi mektebinin açılmadığı Van ve Bitlis vilayetlerine bilhassa II. Abdülhamid'in iktidarının son yıllarında daha fazla ağırlık verilmiştir.

Doğu vilayetlerinde açılan resmi ibtidai, rüşdiye, idadi ve sanayi mektepleri sayesinde bir taraftan çocukların güvenilir bir modern eğitim ortamında yetiştirilmesine fırsat verilirken, diğer taraftan da Müslüman ve kimsesiz çocukların gayrimüslim, misyoner ve yabancı eğitim kurumlarına devam etmesinin önüne geçilmiştir. Böylece, Ermenilerin lehine ıslahat yapılması bahanesiyle Doğu vilayetleri üzerinde etkili olmaya çalışan iç ve dış güçlere karşı halkın bilinçlendirilerek hem o dönemde hem de daha sonraki yıllarda bölgede çıkartılan siyasi olaylara karşı uyanık olması sağlanmıştır.

Tüm bu eğitim faaliyetleri, dönemin siyasi çalkantılarına ve maarif bütçesinin yetersizliğine rağmen, Sultan II. Abdülhamid'in bölgede modern eğitim kurumlarının açılmasına ve yayılmasına yönelik iradesi, taşra yöneticilerinin gayreti ve halkın desteği sayesinde başarılmıştır.

120 Karaca, a. g. e., s. 189-190.

121 Tekdal, a. g. t., s. 337.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Babıâli Evrak Odası (BOA, BEO)
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Dâhiliye Evrakı (BOA, İ. DH)
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Mektubi Evrakı (BOA, DH. MKT)
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maarif Mektubi Evrakı (BOA, MF. MKT)
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı (DH. İD)
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maarif Nezareti Mekatib-i Gayrimüslime Evrakı (MF. MGM)
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti Tesri'-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Evrakı (BOA, DH. TMİK. S)
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Hususi Evrakı (BOA, İ. HUS.)
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Mektubi Mühimme Evrakı (BOA, A. MKT. MHM.)
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Dâhiliye Evrakı (BOA, Y.PRK. DH)

Salnameler, Gazete ve İstatistikler

Diyarbakir Vilayet Salnameleri

Diyarbakir Gazetesi

Maarif Salnameleri

Maarif-i Umumiye Nezareti 1323-1324 Ders Yılı İstatistik Mecmuası, Matbaa-i Amire, Darülhilâfetülâliye 1327.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri (1839-1924), Cilt 6, Hazırlayan: Mehmet Ö. ALKAN, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000.

Telif Eserler

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)*, Alfa Yayınları, İstanbul 1999.

Çakaloğlu, Cengiz, *Müşir Mehmed Zeki Paşa (1835-1929)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999.

Görür, Emel Demir, *Vilayat-ı Sitte Islahatı (1878-1899)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018.

Karaca, Ali, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993.

Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Poyraz, Emel, "Tanzimat Dönemi Çağdaşlaşma Çabaları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı:193, Yıl: 33, Cilt: 97, Temmuz- Ağustos 2011, s. 91-118.

Tekdal, Danyal, *II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdari ve Sosyal Yapı)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2018.

Yıldız, Hatip, “II. Abdülhamid Döneminde Diyarbakir Vilayeti’nde Yabancı Okulların Denetlenmesi Çabaları ve Ermeni Milliyetçiliğinin Yayılışı”, *Eletronik Sosyal Bilimler Dergisi* (www.esosder.org), C. 7, S. 24, Bahar 2008, s. 256-263.

Yıldız, Hatip, *Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbakir Vilayeti’nde Eğitim (1870-1920)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.